

ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ КАТО СРЕДСТВО ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ОПРЕДЕЛЕНОСТ В ЕЗИКА НА ЕВТИМИЕВИТЕ СЛЕДОВНИЦИ

Петя КАРАМФИЛОВА (Велико Търново)

Проучванията по въпросите, свързани с функционирането на пост-позитивните слаби показателни местоимения като средство за изразяване на определеност, представляват съществена част от изследванията върху развоя на българския определителен член в диахронен план.

Съчетанията от име и следващо показателно местоимение се срещат още в старобългарските паметници и са изява на един по-ранен етап от развитието на членуването. Тенденцията в книжовната продукция на среднобългарската епоха да се следват нормите на старобългарските ръкописи води до употребата на показателните местоимения с детерминираща функция, заедно с единични случаи на членуване, които пък са свидетелство за наличието на нормална употреба на члена в рамките на говоримия български език от тази епоха¹.

Необходимостта от разграничаване на традиционното и новото в областта на средствата за изразяване на определеност в среднобългарските ръкописи бе подчертана от Ив. Харалампиев, който посочва, че „с изключение на няколко примера, които несъмнено доказват, че членуването е било факт през среднобългарския период, останалите примери, представляващи съчетание от име и показателно местоимение с определителна служба, не могат да се използват като пълноценен материал за илюстрация на членуването“². Авторът определя случаите на употреба на показателните местоимения с определителна служба в среднобългарските паметници като „една от характерните страни на стремежа за придържане към традицията“³.

Книжовниците от среднобългарската епоха приемат употребата на показателни местоимения с детерминираща функция за особеност на традицията и използват това средство свободно, без определено правило.

Стремежът да се следва книжовната традиция представлява основен принцип на реформаторската дейност, осъществена в Търновския

книжовен център⁴. Проявление на този стремеж е и използването в книжовната практика на търновските писатели на познатите им от по-старите ръкописи като средство за изразяване на определеност показателни местоимения.

В първото системно изследване върху езика на Евтимий Търновски с автор Д. Иванова-Мирчева бе отбелязана засилената употреба на показателни местоимения като средство за изразяване на определеност при пълна липса на член в езика на последния търновски патриарх. Д. Иванова-Мирчева обяснява тази особеност по следния начин: „... авторът не е могъл да устои на своето собствено говорно съзнание, в което членуването е било свършен факт, но като не желаел или не можел да си позволи да въведе в книжовна употреба тази „некласическа“ форма, е засилил употребата на показателните местоимения“⁵.

След като разглежда отношението на Евтимий към традицията във връзка с употребата на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност, Ив. Харалампиев обобщава: „... на Евтимий на места му е било особено необходимо да изрази определеност и понеже наистина не е можел да даде място на „некласическата членна форма“, характерна за говоримия език от негово време, послужил си е с известния му от по-старите ръкописи начин за изразяване на определеност“⁶.

Употребата на показателни местоимения с определителна служба е характерна особеност на произведенията на всички писатели, свързани с Търновската книжовна школа. Обект на проучване в тази работа са творби на трима Евтимиеви последователи, като по жанрова характеристика тези творби се отнасят към ораторската проза. Става въпрос за Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак (ПСЕ), Похвално слово за Филотея от Йоасаф Бдински (ПСФ) и Похвално слово за митрополит Петър от Киприян (ПСМП). Посочените произведения се използват като източник на материал при разглеждане на проблемите за условията, при които като средство за изразяване на определеност се използват показателните местоимения и структурните и функционални особености при тези употреби. При разглеждането на тези въпроси неизбежна е съпоставката със състоянието в творбите на Евтимий Търновски, поради водещата роля на патриарха в Търновското книжовно средище.

Функционирането на задпоставените показателни местоимения като средство за детерминация се разглежда въз основа на теорията на Г. Сване, според която „функцията на т. нар. артикли се състои в ограничението“⁷. Под ограничение или конкретизация той разбира „от ред еднородни величини да се отдели една по такъв начин, че тя да се представи като позната на реципиента (слушателя, читателя)“⁸. Във връзка с това Г. Сване говори за три степени на релативност, като понятието рела-

тивност се свързва с момента от контекста, когато отделната величина става известна на реципиента.

При първа и втора степен на релативност определителният член на членуваната дума се свързва с определен момент от контекста, когато величината се въвежда за първи път пряко или косвено. При релативност от трета степен определителният член на членуваната дума се отнася за общопризната или общоизвестна величина, която може да не бъде въведена нито пряко, нито косвено.

При подбора на примерите се отчита фактът, че не всяка синтаagma, състояща се от име и следващо показателно местоимение, представлява пример за изразяване на определеност чрез показателните местоимения. Съществуват случаи, при които местоимението, макар и в постпозиция, изразява силна деикция. Такава е ситуацията при представените в разглежданите творби съчетания *мира сега* и *в'кка сега*, които имат значение „на този свят“, т. е. земния свят, свързаният със земното човешко битие свят, който е противопоставян на другия, „онзи свят“. Същото се отнася и за съчетанието *жития сега*, което визира земния живот, противопоставян на другия живот, който очаква човека след смъртта.

В изследването си върху показателните местоимения като средство за изразяване на определеност в *Житие на Йоан Рилски* от Евтимий Търновски Ив. Харалампиев формулира условията, при които се изразява определеност по този начин. Според него това става в случаите, „когато става дума за широко известни понятия, свързани с библейски личности или събития. По-рядко така се членуват имена, с които се назовават главните герои на жития или похвални слова или техни качества“⁶⁹. Материалът, ексцерпиран от разглежданите тук творби, напълно се вмести в рамките на тази констатация. От тази гледна точка той може да се класифицира в групи във връзка с характера на предметите, лицата и събитията, за които се отнася. В първата група се обединяват случаите с употреба на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност, когато става дума за понятия, свързани с библейски личности и събития, места и предмети, свързани с библейски случки, както и понятия, свързани с християнската философия и етика. Към тази група се отнасят и традиционните устойчиви формули, чрез които се въвеждат библейски цитати. Във втората група са включени случаите на изразяване на определеност чрез показателни местоимения при назоваване на герои на жития или похвални слова или техни качества, събития и места, свързани с живота им.

Количествената съпоставка между броя на случаите на изразяване на определеност чрез показателни местоимения, отнесени към двете групи, показва, че в творбата на Григорий Цамблак преобладават примерите за изразяване на определеност при понятия, свързани с героите на

произведението; в словото на Йоасаф Бдински – при понятия, отнасящи се за библейски личности или събития; а в словото на Киприан всички примери се отнасят за герои на творбата. В това отношение най-близо до Евтимий стои Йоасаф Бдински.

Прилагането на концепцията на Г. Сване към примерите от първа група показва, че макар те да представляват понятия, известни на християнското съзнание и свързани с различни аспекти на християнската религия, детерминирането им чрез показателни местоимения се основава на по-ранното им споменаване в текста – пряко или косвено.

Например при именната синтагма *вогатства оно̀го възко̀нѣна̀го* (ПСФ, 103)¹⁰ се визира наградата, която очаква праведните на небето. Понятието представлява широко известен елемент на християнската етика. Детерминирането му чрез показателно местоимение се основава обаче на въвеждането му по-горе в текста в изречението *И ѐсть вогатство̀ на нѣкѣсѣхъ*, т. е. по класификацията на Г. Сване е налице релативност от първа степен.

При примера *великѣа̀ оно̀жъ жрѣтвѣж* (ПСЕ, 114)¹¹ детерминирането се основава на косвена връзка, тъй като в предходния текст се говори за жертвите, които извършва първосвещеникът Арон, като по този начин се изтъква ролята на Евтимий като „свещеник на великата жертва“, т. е. на Христовата жертва.

Понятията, обединени във втора група, не се ползват с известността, присъща на понятията от първа група. При тях също детерминирането се основава на по-ранното им споменаване в текста – пряко или косвено. Например при съчетанието на име и показателно местоимение *благочѣниѣ оно̀* (ПСМП, 215)¹² определянето чрез показателно местоимение на понятието става въз основа на появата му по-горе в текста, където е въведено чрез неопределителното местоимение *нѣкѣѣн* в изречението *И Петръ оубо̀ въ̀ двѣри възхода̀щѣ, идежѐ патриархъ̀ сѐдѣ, и благочѣниѣ̀ нѣ̀коѐго̀ исплѣ̀ни сѣ̀ хра̀мина̀ она̀*. При повторното споменаване формата вече е определена чрез показателно местоимение, като по този начин се демонстрира, че понятието е известно на реципиента.

Като пример за релативност от втора степен може да бъде посочена именната синтагма *го̀увитѣ̀лства̀ оно̀го̀* (ПСЕ, 186). Понятието се въвежда за първи път, но в предходния текст се разкрива за каква напаст става дума – многобройните ереси, които се разпространяват и с които Евтимий започва борба.

Анализът на функционирането на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност показва, че то е ограничено само в рамките на анафоричното значение – позоваване, отправяне към по-ранно споменаване на понятието в текста. Функционирането на показателните местоимения единствено в сферата на анафората доказва, че

се отнася именно за показателни местоимения с детерминираща служба, а не за случаи на членуване и това характеризира примерите и от двете, обособени от нас групи. В това отношение следовниците на Евтимий остават в рамките на традицията.

Наблюденията върху структурата на именната синтагма при изразяване на определеност чрез показателни местоимения показва, че при примерите и от двете групи, обособени при класификацията, с най-голяма честота са случаите на изразяване на определеност при именна група, състояща се от два компонента – определение и определяемо, като те най-често са прилагателно и съществително име като части на речта, напр. «гипетскаго оноу прѣпитателѣ» (ПСЕ, 164). Показателното местоимение заема второ място в именната група, в съответствие със закона за индоевропейската енклитика¹³. То пази втората си позиция в групата и когато словоредът е по-различен, както е при примерите богатства оноу безкончанаго (ПСФ, 103) и листа она пестыннаа (ПСМП, 213). На второ място в именната група, както е известно, се намира и определителният член, който също се управлява от закона за енклитиката¹⁴.

В доста голяма група примери изразяването на определеност чрез показателни местоимения става при субстантивирани сложни прилагателни имена. В първа група това са формулите, чрез които се въвеждат библейски цитати – пророцьскоу оноу (ПСФ, 98), апостольскоу оноу (ПСФ, 98), а също и понятия, свързани с християнската философия и етика – небеснаа она (ПСЕ, 120), прѣмирнаа она (ПСЕ, 150). При примерите от втора група се определят характеристики на героите на похвалните слова, носещи позитивна – доухоноснаго оноу (ПСЕ, 140) – или негативна оценка – грѣдаго оноу (ПСЕ, 214). Използването на субстантивирани сложни прилагателни имена в тези случаи помага за изясняването на авторската оценка, тъй като те притежават специфичната функция да означават предмета като носител на определено постоянно качество¹⁵.

Третият модел, който съществува при изразяване на определеност чрез показателни местоимения, е за детерминация на единични съществителни имена – напр. прѣшнѣа оноу (ПСЕ, 192), вѣсоу оноу (ПСЕ, 152), градѣ том (ПСМП, 217), одрѣ оноу (ПСМП, 217), листво оноу (ПСФ, 109), страны оноу (ПСФ, 112) и др.

Материалът предоставя примери за изразяване на определеност при именна група, състояща се от повече от два компонента. В тези случаи определяемото има повече от едно определение, като максималният им брой може да бъде три. Като случай на усложнена именна група можем да посочим следния: свѣтлаго оноу и богодѣхновиннаго езика и апостольскаго (ПСФ, 101). Подобни примери обаче се срещат изключително рядко.

Екскерпираният от изследваните текстове материал предлага примери, при които между името и детерминиращото го показателно мес-

тоимение е налице и някакъв друг елемент. Такъв е случая с вметнатата въпросителна частица ли в рамките на въпросителното изречение *И вонъ оурътанымъ ли онѣмъ скрижалемъ подобятъ сѧ сѧ* (ПСЕ, 168), като поставянето на частицата не влияе на значението за определеност. Интересен е и примерът *великаго въ свѣтѣхъ сего* (ПСЕ, 166), при който между името и показателното местоимение се намира предложно-именното съчетание *въ свѣтѣхъ*, което обаче също не оказва влияние върху значението за определеност.

Както вече бе отбелязано, изразяването на определеност с помощта на задпоставените показателни местоимения е характерна особеност на езика на писателите от Търновската книжовна школа. Употребата на отделните местоимения в разглежданите съчинения на Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински и Киприян се илюстрира чрез следната таблица:

| Показателно местоимение | Произведение на: | | | ОБЩО |
|-------------------------|-------------------------|-----------------------|-----------------|------|
| | Григорий Цамблак ПСЕ | Йоасаф Бдински ПСФ | Киприян ПСМП | |
| съ | 6 | 1 | 1 | 8 |
| тъ | – | 2 | 1 | 3 |
| онѣ | 47 | 11 | 5 | 63 |
| ОБЩО | 53 | 14 | 7 | 74 |

Първото, което привлича вниманието след разглеждането на таблицата, са количествените различия при употребата на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност от отделните автори. Григорий Цамблак използва това средство много по-широко, в сравнение с останалите автори. При съпоставка с количествените измерения на тези употреби в похвалните слова на Евтимий Търновски е видно, че само в Цамблаковото слово за Евтимий има повече случаи на изразяване на определеност чрез показателни местоимения отколкото е общият им брой във всички похвални слова на Евтимий¹⁶. В това отношение Йоасаф Бдински и Киприян стоят по-близо до Евтимий в сравнение с неговия пряк ученик Цамблак.

Тези количествени различия вероятно са изява на авторовата индивидуалност. Съществували са точно определени условия, при които показателните местоимения функционират като средство за детерминация и тези условия се спазват от всички представители на школата. Известна свобода вероятно се е допускала само по отношение количествените измерения при употребата на това средство за изразяване на определеност.

За изразяване на определеност се използват и трите известни от старобългарските паметници показателни местоимения – съ – със значение за близко посочване („този тук“), тѣ – със значение за нелокализирано посочване („този“), онѣ – за далечно посочване („този там“, „онзи“)¹⁷. И при тримата автори прави впечатление категоричната доминация в количествено отношение на употребите на местоимението онѣ. Другите две показателни местоимения присъстват с единични примери.

Една съпоставка с данните от старобългарските паметници за употребата на показателни местоимения в постпозиция спрямо името, за което се отнасят, които са представени в изследването на Й. Курц показва, че в старобългарските паметници местоимението онѣ има най-ниска честота на употреба в сравнение с другите две местоимения – съ – с най-голяма честота, следвано от тѣ¹⁸.

Доминирането на употребите на онѣ като средство за детерминация е особеност, присъща на творбите и на тримата разглеждани автори. Тези употреби доминират и в житията и похвалните слова на Евтимий Търновски. Тази особеност води до предположението, че тук не става дума за авторски пристрастия към употребата на едно или друго показателно местоимение. Големият брой случаи на изразяване на определеност чрез онѣ по-скоро е резултат от контекстова обусловеност. Показателните местоимения по онова време все още са пазели значението си за пространствена отдалеченост. Употребата на местоимението онѣ („този там“, „онзи“) цели вероятно да демонстрира пространствената и времевата отдалеченост на повествователя от определени лица и събития. Поради това например при детерминиране на характеристики на библейски личности или на библейски събития се използва единствено онѣ. Второ по честота на употреба в изследваните творби е местоимението съ („този тук“), чрез което се показва непосредствена близост до съответния обект. Стремещът да се приобщят слушателите към живота и делата на чествания светец води до детерминирането чрез съ на традиционните формули „блажен“ и „преподобен“, намиращи се в началото на биографичната част на съответната творба. Това местоимение се използва и при разкриване на разположението в пространството на двама герои един спрямо друг или между герой и събитие. Редките употреби на тѣ могат да се обяснят със значението му за нелокализирано посочване. От друга страна, това местоимение играе най-значима роля при формиране на члена в българския език. В мнозинството от случаите на членуване, регистрирани в среднобългарските ръкописи, членът е тѣ. Вероятно стремещът да се избягва членуването като черта на говоримия език от страна на търновските реформатори е довело до ограничаване на употребите на показателното местоимение, което най-често се е използвало като член.

Показателните местоимения, използвани като средство за изразяване на определеност в разглежданите творби на Евтимиевите следовници, във всички случаи се съгласуват по род, число и падеж с имената, които определят – особеност, характерна и за члена, докато е бил склоняем.

Наблюденията върху използването на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност в разглежданите творби на Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински и Киприян позволяват да бъдат направени следните изводи:

1. Използването на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност само в определени случаи говори за наличие на принцип в Евтимиевата правописно-езикова реформа, който регламентира тези употреби.

2. Употребата на показателни местоимения с детерминираща функция поставя въпроса за отношението на търновските реформатори към говоримия език, от една страна, и към книжовната традиция – от друга.

В изследването си върху езика на Цамблаковото слово за Евтимий Ив. Гълъбов говори за наличие на компромиси с говоримия език на лексикално и словообразователно равнище¹⁹. Проблемът за компромисите в езика на търновските книжовници бе разгледан подробно в една разработка на Ив. Харалампиев, където авторът подчертава, че става въпрос не за компромиси, а за спазване на първия принцип на Евтимиевата реформа²⁰. Този принцип се отнася до отношението към книжовната традиция и предполага придържане към нея. В старите ръкописи се допуска използването на показателни местоимения като средство за изразяване на определеност, без тези употреби да се подчиняват на никакви правила. При извършената в търновския книжовен център кодификация на литературния език се въвеждат ясни правила по отношение на употребата на показателните местоимения с детерминираща служба.

3. Функционирането на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност е ограничено в рамките на анафоричното значение – отправяне, позоваване на по-ранно споменаване на понятието в текста. Позиционната обусловеност при изразяване на определеност показва, че става дума за показателни местоимения с определителна служба, а не за случаи на членуване.

4. Изразяването на определеност чрез показателните местоимения се реализира най-често при двукомпонентна именна група, по-рядко при субстантивирани сложни прилагателни имена и при съществителни имена. Местоимението винаги се намира на второ място в именната синтагма в съответствие със закона за индоевропейската енклитика, според който „неударените думи заемат второ място в групата, с която са свързани по смисъл“²¹.

5. Като средство за детерминация функционират и трите познати от старобългарския език показателни местоимения, като те все още пазят значението си за пространствена отдалеченост.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Вж. Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. III изд. С., 1978, с. 202.
- ² Харалампиев, Ив. Евтимий Търновски и членните форми в среднобългарските писмени паметници. – В: Търновска книжовна школа. Т. 2. С., 1980, с. 402.
- ³ Пак там.
- ⁴ Харалампиев, Ив. Основни принципи на Търновската езиково-правописна реформа. – В: Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. В. Търново, 1995, с. 15.
- ⁵ Иванова-Мирчева, Д. Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие. – В: Търновска книжовна школа. Т. 1, С., 1974, 203.
- ⁶ Харалампиев, Ив. Евтимий Търновски и членните форми в среднобългарските писмени паметници. – В: Търновска книжовна школа, Т. 2. С., 1980, с. 403.
- ⁷ Сване, Г. О синтаксическом применении болгарского члена в XIII веке. А. Чергедские тексты. – Scando-Slavica, t. VII, Copenhagen, 1961, с. 237.
- ⁸ Пак там, с. 238.
- ⁹ Харалампиев, Ив. За членните форми в езика на писателите от Евтимиевата Търновска книжовна школа. – Български език, 1992, № 4, с. 311.
- ¹⁰ Примерите от Похвално слово за Филотея се представят по изданието на Kaluzniacki, E. Aus die panegyrischen Litteratur der Südslaven. Wien, 1901, p. 97–115. След съкращението се посочва страницата, на която се намира съответният пример.
- ¹¹ Примерите от Похвално слово за Евтимий се представят по изданието на творбата в Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, 114–230.
- ¹² Примерите от Похвално слово за митрополит Петър се представят по изданието на произведението в Русев, П. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата Търновска книжовна школа. С., 1983, 211–220.
- ¹³ Гълъбов, Ив. За члена в български език. – В: И з б р а н и трудове по езикознание. С., 1986, 301–314.
- ¹⁴ Пак там, с. 305.
- ¹⁵ Kurz, J. K otázce doby vzniku slovanských adjektiv složených a jejich původního významu. – In: Studie ze slovanske jazykovedy. Praha, 1958, s. 213.
- ¹⁶ Количествените измерения на употребата на показателните местоимения с определителна служба в похвалните слова на Евтимий са следните: в Похвално слово за Константин и Елена – 19, в Похвално слово за Михаил Воин – 6, в Похвално слово за великомъченица Неделя – 8, в Похвално слово за Йоан Поливотски – 5.
- ¹⁷ Минчева, А. Старобългарският език в светлината на балканистиката. С., 1987, с. 33.
- ¹⁸ Пак там, с. 34.

¹⁹ Гълъбов, Ив. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. – В: Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 89.

²⁰ Харалампиев, Ив. За езиковите „компромиси“ в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа. – В: Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. В. Търново, 1995, с. 33.

²¹ Гълъбов, Ив. За члена в български език. – В: И з б р а н и трудове по езикознание. С., 1986, с. 306.